

ПРЫКАЗКІ І ПРЫМАЎКІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ДЗІЦЯЧАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Дзяцінства з'яўляецца перыядам, калі фарміруецца асоба: закладаюцца асновы светапогляду, вызначаюцца жыццёвыя арыенціры, ствараецца іерархія маральна-этычных каштоўнасцей. Менавіта ў дзяцінстве адбываецца працэс першаснай сацыялізацыі асобы, якому ўласціва засваенне нормаў паводзінаў у грамадстве, прынцыпаў зносін і правіл этыкету. На гэтым этапе, у адрозненне ад працэсу другаснай сацыялізацыі, інфармацыя і навыкі засвойваюцца пераважна пасіўна, механічна. Інакш кажучы, у дашкольным і нават малодшым школьным узросце ў дзяцей яшчэ не дастаткова развіта аналітычнае і крытычнае мысленне, таму дзеці з гатоўнасцю і даверам прымаюць інфармацыю, даведзеную дарослымі. Адсюль вынікае выключная важнасць дзіцячай літаратуры – першых твораў, якія ў вобразнай форме адкрываюць маленькаму чалавеку навакольны свет, дапамагаюць зразумець псіхалогію людзей і асновы чалавечай маралі.

Сёння педагогіка ўяўляе сабой высокаразвітую навуку, якая вынаходзіць і ўкараняе ў адукацыйны працэс інавацыйныя тэхналогіі і перадавыя метадыкі, няспынна шукае найбольш эфектыўныя формы і сродкі навучання. Верагодна, гэта будзе выглядаць крамольна, але, думаецца, ёсць важкія падставы сцвярджаць, што нічога больш плённага за народную педагогіку сучасная навука не вынайшла. На гэты конт калісьці вельмі слушна выказаўся В. Вітка: «За многія стагоддзі да нас народная педагогіка ўжо змалку адкрывала нам такія ісціны, на доказ якіх у нашы дні мы трацім велізарныя намаганні цэлых калектываў выхавацеляў, а выхаванец усё нам не верыць, напрыклад, што хто не працуе – той не есць» [2, 251].

Адным з галоўных сродкаў народнай педагогікі з'яўляецца вусная народная творчасць. Класікі дзіцячай літаратуры – Якуб Колас, Цётка, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Уладзімір Дубоўка, Васіль Вітка, іншыя майстры прыгожага пісьменства – свядома апелявалі ў сваіх творах да нацыянальнага фальклору, па-мастацку адмыслова ўвасаблялі ў вершах, казках і апавяданнях вопыт мудрых продкаў. Літаратуразнаўца І. Г. Мінералава заўважыла: «Выхаванне дзіцяці словам пачынаецца з фальклору, вуснай народнай славеснасці. Сёння вусная народная славеснасць прыходзіць да дзіцяці іншым шляхам, чым стагоддзі таму: дзіця атрымлівае яе пры дапамозе дарослых у асноўным з *кніг*, у якіх сабраны творы самых розных фальклорных жанраў. І ўсё ж такія нават сёння, як і ў старажытнасці, кожнае дзіця пражывае шлях (зараз значна карацейшы, чым раней) дачытацкі, дапісьменны, калі ўспрымае мастацкі тэкст *на слых* – у чытанні старэйшых» [5, 29].

Відавочна, што ўзоры вуснай народнай творчасці не толькі не страцілі сваёй значнасці ў XXI стагоддзі, але нават набылі новую актуальнасць. Бо апроч таго, што ў фальклоры ўвасоблены грандыёзны інтэлектуальны

патэнцыял і практычны досвед нашых продкаў, тут яшчэ захавана аўтэнтычная культура нацыянальнай мовы. А гэта надзвычай важна ў сітуацыі сучаснага моўнага крызісу. Так, напрыклад, Г. П. Арлова падкрэслівае: «Мова фальклору, зразумелая і блізкая дзецям сваёй простасцю, лаканічнасцю і дакладнасцю, найбольш уплывае на дзіця і складае яго першапачатковую адукацыю. Яна – незаменны матэрыял у авалоданні маўленнем» [1, 40].

Прыказкі і прымаўкі вылучаюцца сярод іншых фальклорных жанраў асаблівай выразнасцю гучання, сэнсавай ёмістасцю і лаканізмам формы. Устойлівыя народныя выслоўі ў трапнай вобразнай форме ўвасабляюць маральна-этычную філасофію народа, рэгламентуюць паводзіны чалавека, утрымліваюць педагагічныя ідэі, мудры жыццёвы вопыт. Магутныых выхаваўчы і адукацыйны патэнцыял прыказак і прымавак плённа выкарыстоўваўся ў пісьмовай літаратуры фактычна ад самых старажытных часоў [* 1]. Натуральна, што вядучыя беларускія пісьменнікі, якія адрасавалі сваю творчасць юным чытачам, заўжды ўсведамлялі велізарную ролю дасціпных народных выслоўяў. Прыказкі і прымаўкі арганічна ўвасабляліся ў мастацкіх творах і ў арыгінальным гучанні, і ў аўтарскай інтэрпрэтацыі. Так, аналізуючы казку Васіля Віткі «Буслінае лета», літаратуразнаўца М. Б. Яфімава адзначыла: «Мова казкі свежая, звонкая, натуральна прараствае народнымі і створанымі самім аўтарам прыказкамі, крылатымі фразамі, афарызмамі: *«Моцна спалі бусляняты ў цяпле бацькоўскай хаты», «Ціха так, хоць сей ты мак», «Калі ўзяўся, брат, за гуж, дык не жалься, што нядуж», «Чаго хочаш у той місе – еш, брат, хоць расперажыся», «Хочаш вер ты, ці не вер, а няма маіх папер» і інш.»* [7, 384].

Сучасныя мастакі слова працягваюць традыцыі сваіх папярэднікаў. Прыказкі і прымаўкі арганічна ўваходзяць у паэтычныя і празаічныя творы для дзяцей, істотна ўзбагачаюць іх вобразную структуру, акцэнтуюць ідэйныя сэнсы. Напрыклад, у сюжэце прыгодніцка-фантастычнай аповесці Аляксея Якімовіча «Сакрэт Тунгускага метэарыта» актуалізуюцца экалагічныя праблемы. У цэнтры аповесці – фантастычная гісторыя, якая здарылася з двума вясковымі падлеткамі: гуляючы ў лесе, хлопчыкі напаткалі загадкавага чалавека, які жыве ў палатцы, праводзіць незразумелыя эксперыменты з раслінамі. Яго паводзіны і ўчынкі выглядаюць дзіўнымі, і сябры пачынаюць за ім сачыць. Цікавасць падлеткаў не засталася незаўважанай Піліпам Макаравічам – вучоным-лесаводам, які праводзіць у лесе навуковыя даследы. Са знаёмства з вучоным пачынаюцца фантастычныя прыгоды вясковых школьнікаў. Ім выпадае сустрэцца з іншапланецянінам, здзейсніць падарожжа на планету Сіз, з якой калісьці на Зямлю прыляцеў метэарыт, названы «Тунгускім», даведацца пра катастрафічныя вынікі дзейнасці меркантильнага злачынца Карпа, які фактычна знішчыў квітнеючую планету. Сябры ўражаны маштабамі катастрофы: Сіз уяўляе сабой пустыню, кіслародам гандлюе драпежны Карп, насельнікі планеты – прыгнечаныя і запалоханыя людзі, а жывую кветку можна ўбачыць толькі адзін раз у год, у вялікае свята, за грошы. Параўноўваючы ўбачанае з тым,

што ёсць на Зямлі, сябры многае пераасэнсоўваюць, нанава пачынаюць разумець і кошт свежага глытка паветра, і смак лясных суніц, і водар кветак, і мілагучнасць птушынага спеву.

Несумненна, сюжэт прыгодніцка-фантастычнай аповесці цікавы, займальны, надзелены выхаваўчым сэнсам. Але, апроч таго, пісьменнік, у якога за плячыма вялікі вопыт педагагічнай працы [*2], свядома і мэтанакіравана працуе ў напрамку развіцця мовы сваіх чытачоў. У моўную тканіну твора ўведзена мноства прыказак, прымавак і цікавых народных выслоўяў. Важна, што яны ўвасоблены ў сюжэце не статычна, а вытлумачваюцца непасрэдна ў кантэксце апаведу. Даследчык дзіцячай літаратуры З. А. Грыцэнка заўважыла: «Прыказкі, як і прымаўкі, – найстаражытнейшы жанр. Многія з іх сталі ідыёмамі, г. зн. непарыўнымі паводле сэнсу словазлучэннямі, значэнне якіх не супадае са значэннем асобных слоў, што ў іх уваходзяць. Таму іх змест не заўсёды зразумелы сучаснаму чалавеку, ён патрабуе тлумачэння, гістарычнага, лінгвістычнага каментар» [3, 61]. Гэтая асаблівасць устойлівых моўных выразаў не выпала з-пад увагі А. Якімовіча. Так, напрыклад, да прыказкі «дай яму яечка, ды яшчэ і аблупленае» [6, 24] дадаецца прымаўка «сам наварушы галавою». Як бачна, сэнс прыказкі алегарычны, таму дзеці на самай справе могуць яго не зразумець ці зразумець літаральна, і значыць – памылкова. А вось прымаўка гэты сэнс канкрэтызуе і ўдакладняе.

Альбо яшчэ прыклад. Спакуса, цікаўнасць, уласцівая аднаму з сяброў, характарызуецца такім чынам: «...Васіль пазірае на «Альбатрос», што на цукерку. Бачыць карова, што ў стозе саломы. Не адыдзецца. Яго і за вушы не адцягне» [6, 60]. Першы сказ у прыведзенай вытрымцы дэманструе захопленасць хлопчыка пры дапамозе трапнага і зразумелага ўсім дзецям параўнання. Далей эмацыйны стан героя вытлумачваецца прыказкай. А заключная фраза ўтрымлівае даходлівую, празрыстую паводле сэнсу прымаўку і лагічна завяршае эпізод.

Падобных прыкладаў у сюжэце шмат. Прыказкі адыгрываюць вялікую ролю ў стварэнні эмацыйнай афарбоўкі аповесці, надаюць эпізодам і гумарыстычныя адценні («Шалёная муха ўкусіла за вуха» [6, 85], «Хоча з печы зваліцца і патыліцы не пабіць» [6, 91]), і саркастычныя («Дай свінні рогі – не саступіць з дарогі» [6, 47], «Тады Сіўка аглядзеўся, як хвост загарэўся» [6, 58], «Знае Мікіта, каму каптан пашыты» [6, 97]), і павучальна-філасафічныя («Сем раз адмерай, а адзін раз адрэж» [6, 47], «Сказаць лёгка, ды зрабіць цяжка» [6, 50], «Бі свайго, каб чужы баяўся» [6, 100]).

Не ў меншай ступені мастацкую прастору аповесці гэтаксама аздабляюць прымаўкі. Яны ствараюць каларытную атмасферу ў сюжэце, дадаюць падзеям сэнсава-эмацыйнай выразнасці, экспрэсіі, узбагачаюць твор вобразнай іншасказальнасцю. Нават у характарыстыках адной і той жа якасці характару ў розных сітуацыях выкарыстоўваюцца надзвычай адпаведныя выслоўі. Вось, напрыклад, пра балбатлівасць: «вярзеі грушу на вярбе» [6, 31], «на тваім языку жаба не спячэцца» [6, 39], «трымаць рот на замку» [6, 41], «язык прыкусіў бы» [6, 49], «язык без касцей» [6, 60], «казань казаць» [6,

100]; пра хітрасць і падманлівасць: «*вакол пальца абвёў*» [6, 35], «*павадзіць за нос*» [6, 65], «*замазвае вочы*» [6, 104]; пра ўважлівасць: «*на вус матай*» [6, 40]; «*міма вушэй не прапусціць*» [6, 44]; «*не лаві варон*» [6, 68] і іншыя. Багатая сінанімічная варыятыўнасць прыказак і прымавак, несумненна, дэманструе чытачам велізарны патэнцыял нацыянальнай мовы, развівае іх маўленне і агульныя творчыя здольнасці.

Фальклорныя ўзоры актыўна выкарыстоўвае ў сваёй творчасці Анатоль Зэкаў. Творы пісьменніка – выдатны матэрыял для гульнёвых заняткаў, для інсцэніровак і чытанняў па ролях, для віктарын і конкурсаў. Так, напрыклад, у зборнік «Зязюля Гулюля» (2011) ўвайшлі казкі і вершы, адмысловыя не толькі паводле зместу, але і паводле формы. Аўтарскія казкі адлюстроўваюць узаемаадносіны людзей і прыроды – звяроў, птушак, іншых насельнікаў беларускіх лясоў, палёў і лугоў. Аднак гэтыя творы не толькі вытлумачваюць сутнасць прыродных з’яў ды вобразаў і не толькі характарызуюць дзейных асобаў паводле знешніх прыкмет і манеры паводзінаў. Казачны свет жывой прыроды, апроч усяго, з’яўляецца тут формай выяўлення думак і пачуццяў чалавека, яго поглядаў на жыццё.

Некаторыя казкі з кнігі «Зязюля Гулюля» – «Як на Лузе з’явіліся кветкі», «Сарока-манюка», «Гарбуз і Яблыня», «Вавёрка і Крот», «Чатыры зярняткі» – заслугоўваюць асобнай увагі. Творы, праяўленыя паводле формы, надзелены ўнутранай рыфмай. Гэты мастацкі прыём, несумненна, дадае казкам экспрэсіі, дынамікі, эмацыйнасці і мастацкай выразнасці. Дзякуючы ўнутранай рыфме, прыказкі і прымаўкі ўваходзяць у аўтарскія тэксты вельмі натуральна і арганічна, яны фактычна не вылучаюцца з агульнай рытміка-інтанацыйнай плыні твораў: «*Жыла-была Сарока. Лётала па лесе зялёным, стракатала без угамону. Але ўсім было вядома, што яе стракоткі-бразготкі – звычайныя плёткі. Як кажуць, чула звон, ды не ведала, дзе ён. І таму яе строкат-крык ніхто не браў у разлік. Хай сабе стракоча, калі ўжо так хоча. А птушкі паслухаюць, за вухам пачухаюць ды зноў за свае справы. Такая была ў Сарокі слава*» [4, 16]. Казка «Сарока-манюка» не толькі валодае павучальным зместам – выкрывае такія заганныя якасці, як пляткарства і хлуслівасць, але і пашырае моўны досвед юных чытачоў – нязмушана дэманструе, у якім кантэксце выкарыстоўваецца народная прыказка «*Чула звон, ды не ведала, дзе ён*», якім сэнсам надзелена. Апроч таго, унутраная рыфма спрыяе запамінальнасці тэксту, а мастацкі кантэкст – утрымліванню ў памяці непасрэднага зместу выслоўя.

Выкарыстанне ў літаратурных творах узораў вуснай народнай творчасці плённа ўплывае на развіццё асацыятыўнага і лагічнага мыслення дзяцей, на развіццё іх творчых здольнасцей і назіральнасці, фантазіі і кемлівасці. Так, напрыклад, у казцы «Вавёрка і Крот» А. Зэкаў вобразна вытлумачвае карысць працы і руплівасці ды высмейвае гультайства і нядбайства, а шматлікія прымаўкі, увасобленыя ў рэпліках герояў, дапаўняюць вобразы герояў-антыподаў надзвычай характэрнымі штрихамі. «*...Дачуўся неяк Крот, мо з год ці два назад, што на пагорку закапаны клад. <...> Ён кінуў свой агарод і давай капаць. І хоць не па ім работа, але ж дужа*

адкапаць клад ахвота. Адно і разважае: “Клад адшукаю – буду жыць не тужыць, на баку ляжаць і песні спяваць. Рыдлёўку назаўжды закіну – навошта гарбаціць спіну, калі без турбот дабро само пальцеца ў рот”.

А Вавёрка тым часам на пагорках скакала ды Крату ўсё казала:

– І чаму ты, Крот, дурны, як бот. І калі ты возьмешыся за розум, узважыш усё цвяроза ды зразумееш, што лепш зрабіць на зіму ўласны склад, чым шукаць дармовы клад. Ох, і хопіш бяды, калі падзьмуць халады. І не смейся з мяне, працаўніцы. Зімой памянеш яшчэ, дурніцу, калі пакладзеш зубы на паліцу» [4, 44]. Безумоўна, размежаванне адмоўных і станоўчых якасцей персанажаў, увасобленае ў супрацьлеглых паводле сэнсу прымаўках («Жыць не тужыць» – «пакладзеш зубы на паліцу»), узмацняе кантраст паміж пазіцыямі героямі, дазваляе маленькім чытачам зрабіць беспамылковыя высновы з сюжэта твора. Але каштоўнасць фальклорных узораў, засвоеных дзецьмі ў вобразнай мастацкай форме, яшчэ і ў тым, што іх змест будзе асацыятыўна згадвацца пазней – у пэўных асабістых сітуацыях, у канкрэтных жыццёвых выпадках. Фактычна кожная казка, аздобленая прыказкай ці прымаўкай, утрымлівае добрую парадку, падказку, маральна-этычны арыенцір. Так, казка «Чаму птушкі не сівеюць» вучыць не зважаць на крыўдныя мянушкі, а яе сэнс акцэнтуюцца прыказкай «хай цябе хоць гаршком назавуць, абы ў печ не ставілі» [4, 32], казка «Як чайкі Варону ўратавалі» засцерагае ад неабачлівых учынкаў, а прыказка «Не лезь у ваду – калі не плывец» [4, 41] узмацняе ключавую ідэю сюжэта, казка «Аб чым сонейка крычыць» утрымлівае выхаваўчую парадку, змест якой сфармуляваны прыказкай «Не хвалі сябе сам, чакай, пакуль іншыя пахваляць» [4, 59].

Як сведчаць вучоныя-псіхолагі, інфармацыя, засвоеная ў першыя гады жыцця, робіцца вызначальнай у фармаванні асобы [*3]. Тоесных поглядаў заўжды прытрымлівалася і этнапедагогіка, пра што сведчаць не толькі даследаванні вучоных-этнографаў, але найперш – шматлікія ўзоры вуснай народнай творчасці: «...У народнай педагогіцы існуе сцвярджэнне пра неабходнасць як мага раней пачынаць выхаванне дзяцей: «Хто да чаго прывыкне замаладу, то й на старасці не пакіне», «Не навучыш слухаць маленькім, не паслухае, калі барада вырасце». Больш дакладна пра важкасць уліку ўзроставых асаблівасцей дзяцей у іх выхаванні, пра сутнасць выхавання ў розным узросце народная педагогіка кажа: «Тады дзяцей вучаць, як каля лаўкі ходзяць», «Да пяці год пастуй, як яечка, з сямі – пасі, як авечку, тады выйдзе на чалавечка», «Вучы дзіця, пакуль яно ўпонаравае краваці, а не ўздоўж» [1, 15].

У падагульненне лічу мэтазгодным заўважыць, што ўвасабленне фальклорных узораў у літаратурных творах – аптымальны шлях у напрамку этычнага і эстэтычнага выхавання юных чытачоў.

ЗАЎВАГІ

*1. Адным з самых старажытных помнікаў, у якім зафіксавана прыказка, прынята лічыць Біблію.

*2. Аляксей Мікалаевіч Якімовіч скончыў беларускае аддзяленне філалагічнага факультэта БДУ (1972). Працаваў настаўнікам на Слонімшчыне – у Кастровіцкай васьмігадовай школе, Жыровіцкай сярэдняй школе, арганізатарам пазакласнай і пазашкольнай выхаваўчай работы ў Жыровіцкай сярэдняй школе, дырэктарам Дзеравянчыцкай васьмігадовай школы. З 1982 г. – выхавацель групы падоўжанага дня, з 1983 – настаўнік Касцянеўскай няпоўнай сярэдняй школы. Дэбютаваў у друку ў 1967 г. Аўтар кніжак прозы для дзяцей «Гордзіеў вузел, альбо Нявыдуманая гісторыя з жыцця Алеся Пятрашкі» (1987), «Эльдарада просіць дапамогі» (1989), «Сакрэт Тунгускага метэарыта» (1993), «Пастка для прэваратня» (1997), «Залатая дзіда» (2001) і іншых.

*3. Вызначальная роля першых гадоў жыцця ў фармаванні асобы падкрэслівалася ў працах «Праблема культурнага развіцця дзіцяці» (1928) Л. С. Выгоцкага, «Дзіцячая псіхалогія» (1960) Д. Б. Эльконіна, «Актуальныя праблемы ўзроставай псіхалогіі» (1975) П. Я. Гальперына і шматлікіх іншых.

ЛІТАРАТУРА

1. Арлова, Г. П. Беларуская народная педагогіка / Г. П. Арлова. – Мінск, 1993.
2. Вітка, В. Урокі: Артыкулы, выступленні, нататкі / В. Вітка. – Мінск, 1982.
3. Гриценко, З. А. Детская литература. Методика приобщения детей к чтению: учеб. пособие для студ. фак. дошк. воспитания высш. пед. учеб. заведений. – 3-е изд., стер. / З. А. Гриценко. – М., 2008.
4. Зэкаў, А. М. Зязюля Гулюля: казкі, вершы: для дзяцей мал. шк. узросту / Анатоль Зэкаў. – Мінск: 2011.
5. Минералова, И. Г. Детская литература: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. Г. Минералова. – М., 2002.
6. Якімовіч, А. Сакрэт Тунгускага метэарыта; Прыгоды шасцікласніка Максіма: Аповесці: Для сярэд. шк. узросту / А. Якімовіч. – Мінск, 1993.
7. Яфімава, М. Б. Васіль Вітка / М. Б. Яфімава // Беларуская дзіцячая літаратура: вучэб. дапам. / А. М. Макарэвіч [і інш.]; пад агул. рэд. А. М. Макарэвіча, М. Б. Яфімавай. – Мінск, 2008. – С. 377–395.